

МАРКСИЧЕСКИ ЛИТЕРАТУРЕН КРИТИК И ПУБЛИЦИСТ

Желю Авджиев

Димитър Димитров — едно име, което не говори почти нищо на съвременния читател. Отиват си един по един и онези, които в неизбледните си спомени отпреди повече от шест десетилетия биха могли да възстановят нещо от образа на този възторжен идеалист — с крехка физическа фигура на непознаващ отдых работнически организатор, с неспокойно и темпераментно перо на талантлив публицист, с търсеща мисъл на един многообещаващ социалистически литературен критик и учен. Димитър Димитров е от фалангата първи социалистически дейци, които още в онази ранна епоха прозират необходимостта от практическа борба за освобождението на работническата класа и участвуват непосредствено в тази борба. И като литератори те не са съзидатели, а борци, които разчистват пътя на социалистическата идеология и литература. За около 5—6 години обществена и литературна дейност той оставя интересно и съдържателно наследство, което има свое определено място в марксистическата ни критика от края на века. На общественото му и литературно дело, на живота му много бързо слага край „жълтата гостенка“, покосила толкова млади социалистически сили. . .

В края на живота на Д. Димитров има някои факти и моменти, които свидетелствуват, че в онези години той не успява да разбере погрешната насока на започналите да се появяват в „Общо дело“ „широки“ идеи, да оцени опортюнистическия им и вреден за работническото движение характер. Дори превежда „Предпоставките на социализма“ на Бернщайн. При разгорялата се полемика той получава от Благоев и другите революционни марксисти заслужена критика. А в последната си брошура „Разпра в работническата партия“, той, макар и с желание да запази обективен тон, застава на страната на Янко Сакъзов, опитва се да оправдае неговите позиции и полемизира с Димитър Благоев.

Все пак всичко това е в началото, в първите стъпки на българския опортюнизъм, който все още не е теоретически избистрен и изяснен, а в дейността на Д. Димитров обхваща само няколко месеца от неговите всичко на всичко 26 години. . . При това, ако допуска грешки и колебания по някои тактически въпроси в борбата на работническата класа, той не греши и не се колебава в крайната, далечна цел, не престава да вярва в социалистическия идеал. Затова литературните му статии — по-големи разбори и паралели, рецензии, полемични бележки, преводи и т. н. — с общата си марксистическа

¹ По случай 90 години от рождението на Димитър Димитров (1876—1902).

постановка и с публицистично-полемичната си страст и сега запазват живи чертите на един светъл период от развитието на нашата социалистическа мисъл. Не става дума за остарели или погрешни положения в неговите естетически позиции или конкретни оценки върху творчеството на отделни писатели. Това е съвсем естествено. От такива положения не е освободена цялата ни марксистическа критика. Не правят изключение дори и работите на Д. Благоев.

1

Много кратък е жизненият път на Д. Димитров — умира на 26 години. Роден е през 1876 г.¹ Малко преди Освобождението родителите му пристигат от Бесарабия в град Лом. Многолюдното семейство — няколко братя и сестри — живее при големи материални затруднения. В Лом Д. Димитров учи до III (сегашен VII) клас. В IV и V кл. е във Видин, а в VI кл. постъпва в Русе. Тук той е по-близо до майка си, която е готвачка в Шумен. Физическият труд, с който осигурява минимални средства, за да продължи учението, го изтощава и предразполага към сетнешното съдбоносно разболяване. В Русе става библиотекар на градската библиотека. Любознателността, интересът към книгите са задоволени. Той чете денонощно и започва да учи самостоятелно чужди езици. Още тогава усвоява например добре немски език и прави първите си опити да превежда научна литература от немски автори.

По това време Д. Димитров встъпва и в обществения живот. Член е на младежката група „русенска комуна“, наподобяваща многобройните ученически кръжоци, които още от 80-те години започват да никнат в почти всички гимназии в страната. Създадени по руски образец като просветни групи, те играят извънредно положителна роля за революционното възпитание на младежта. Не всичко у тях, както и в „русенската комуна“ е било идейно напълно изяснено. Но бурните разисквания и спорове в бедните ученически квартири, страстното увлечение в руската научна и публицистична мисъл и прогресивна художествена литература, младежкия идеализъм. . . са насочвали повечето от членовете към марксизма и към практическа революционна дейност. В русенската комуна са членували предимно бедни и любознателни младежи. И в нея се пеят руски песни, даже се пие руски квас. . . Любими книги са „Какво да се прави“ от Чернишевски, „Парижката бохема“ от Мюрже и др. Замисля се и се осъществява едно по-крупно дело — цяла библиотека, от която излизат редица преводни книги от Бюхнер („Сила и материя“ — превод на Д. Димитров), Короленко („Възпоменания за Чернишевски“), Писарев, Тургенев, Барановски. . .

Твърде силно е влиянието върху членовете на групата и на Спиро Гулабчев, който е използвал младежкия идеализъм и при работата в печатницата си. Младежите обаче се освобождават скоро от неговата зависимост, надживяват и неясните му, с анархистическа украса, идеи и проповеди. Повечето стават след това социалисти. И Д. Димитров, достигнал до книгите на Плеханов — вероятно най-напред до „философско-историческите учения на Маркс“ 1895, в превод на Г. Бакалов — тръгва по пътя на научния социализъм. Чете цялата социалистическа литература на български език и пристигащите руски и немски издания.

Според сведенията на в. „Български печатар“ Д. Димитров не успял да завърши VI клас в Русе поради нередовно посещение — работил и боледувал.

¹ Несигурни са данните за родното място. Според някои това е Болград (в. „Печатар“), според други — Лом — вж. Ив. Радославов, Димитър Димитров, личност и дело — ръкопис, Институт за литература при БАН, вх. № 413, 1956 г. И някои други биографични сведения са взети от този непубликуван очерк.

вал много.¹ За това се прехвърлил в Разградската гимназия, където завършва VII клас, т. е. пълния гимназиален курс. През 1896/97, той вече е студент по философия във Висшето училище — София. Участва едновременно в три семинара. Скоро и тук застава в челните редици на студентското прогресивно движение. Научава отлично стенография, става библиотекар на философския семинар, член и основател на студентското дружество „Българска реч“ и на студентската синдикална комисия.² Когато студентството и прогресивното гражданство организира протестен траурен митинг по повод убийството на Алеко Константинов, водач на студентите и техен пламенен оратор е Д. Димитров. Изключен от университета за тази си „простъпка“, той, въпреки разклатеното си здраве, се залавя пак с допълнителна работа. На следната година е отново приет. За много кратко време блесват неговите способности. Макар и да няма възможност да учи в чужбина, със собствени сили и при най-трудни условия той получава завидна за времето и възрастта си ерудиция. Само за няколко години се запознава с руската и западноевропейската литература.

В социалистическия вестник „Народ“ се появяват ярки полемични статии и литературни фейлетони, подписани с псевдонима „Sylwek“. С него най-напред Д. Димитров се налага като един от най-надеждните социалистически автори-публицисти. Сътрудничи също така на „Ново време“, „Списание на икономическото дружество“ и др. Пише за новоизлезли книги и по най-важните проблеми на тогавашния литературен живот, свързва се и с редица прогресивни писатели като Ц. Церковски, Яворов, Д. Немиров и др.

И професорите в университета също така забелязват способностите и възможностите на талантливия студент като литературен критик и като бъдещ научен работник. Не друг, а влиятелният Д-р К. Кръстев го привлича за сътрудник на сп. „Мисъл“. Цяла година — 1898 — Д. Димитров е твърде близък до редакцията на списанието и публикува в него няколко по-големи статии и рецензии. Трудно могат да се обяснят както „толерантността“ на Д-р Кръстев, който се съгласява да приеме за сътрудник един вече изявен марксист, така и своеобразното „съгласшателство“ на самия Д. Димитров. Важното е, че и „като сътрудник на „Мисъл“ Д. Димитров не отстъпва на основните си марксистически възгледи. Затова и разрывът идва много скоро. Чувствителният главен редактор се засяга от твърде внимателната критична бележка на Димитров за неправилното му отношение към материализма. Темпераментният критик се прехвърля тогава изцяло в „Ново време“, където с много и вече остри статии продължава борбата срещу идейните и естетически позиции на „Мисъл“, срещу възгледите на Д-р Кръстев, Пенчо Славейков и др. Тук той придобива още по-голяма известност сред социалистическите среди.

Младият социалист обаче не остава само при теорията. Той я съединява с борбите на трудовите хора, на работническата класа, така както учи марксизмът. В държавната служба не му провървява. Когато през 1900 г. завършва с блестящ успех университета, той е назначен за гимназиален учител по стенография. Работи само няколко месеца и напуска поради влошеното си здраве. Напредналата болест обаче не го спира да работи сред работническото, да стане по-специално един от любимите организатори и ръководители на софийските печатарски работници. Той е душата на техния синдикат — изнася сказки и лекции, основава по образец на немските професионални съюзи първото вечерно работническо училище, на което е и главен препода-

¹ Български печатар, г. II, стр. 6 от 1. 5. 1902 г.

² Ново време, г. VI, 1902, кн. 4, стр. 281.

вател, основава и редактира „Вести“ на печатарското работническо дружество и т. н. Негови слушатели са и известните по-късно обществени и научни дейци: Илия Янулов, Иван Пушкарров, Иван Коларов, Методи Попов, Петко Величков, Христо К. Пунев и др.¹ „И вечер, загърнат с шалчето си, след дълга литературна работа той по-полека, по-полека идеше към работническия клуб да види какво правят „неговите момчета“ — пише органът на печатарския синдикат.“²

Постоянният досег с работничеството дава сили, вдъхва упование в бъдещето на бавно гаснещия идеалист. Последната му реч пред работниците е в началото на октомври 1901. Коварната болест го откъсва от тях, пречи вече и на литературната му работа. Той много добре разбира какво ще му донесе това заболяване и заживява с мисълта за неизбежния си край. Прави и един последен опит, като за около два месеца отива на лечение в един санаториум в Германия. Понеже нямам средства, Яворов, Илия Янулов и Кирил Попов му стават поръчители, за да получи кредит от банката.³ Но в санаториума положението му се влошава още повече. Завърнал се в родината, той се установява в Шумен, подпомогнат от близките си приятели. Несполучливият брак прави още по-тежки последните му месеци и дни. Никакво униние обаче и в най-тежките дни преди смъртта. Само пред мисълта как ще посрещне края му неговата „мила майчица“ очите му се наливали със сълзи.⁴

Смъртта му — 20 април 1902 г. — е почувствувана като голяма загуба за социалистическото движение, за прогресивната мисъл в България. Всички социалистически органи излизат с траурни съобщения, в които изтъкват неговите заслуги. Д. Благоев пише в „Ново време“, че социалистическото движение изгубва „една от най-добрите си сили“, един „човек на науката“, един верен „приятел“, учител и другар на софийските работници. . . И онова, което той направил за „великото работнишко дело“, ще служи за пример на всички.“⁵ „Общо дело“ също така високо оценява делото на един от „най-добрите съратници в социалистическото движение“, на оня, чийто живот „разцъфтял“ в мизерия, но който от собствените си неволи почерпил мощ „за борба с неволите на света“. Най-прочувствен е некрологът в „Български печатар“ орган на онези, на които Д. Димитров е бил пряк учител. Вестник „Лъч“ го нарича „българският Добролюбов“. Впрочем много от съвременниците са го наричали така — и поради физическата прилика, и поради еднаквата жизнена съдба — туберкулозата прекършва полета им на 26 години — и поради остро полемичните, напомнящи темперамента на Добролюбов критически статии на Д. Димитров. . .

2

Живял и работил едва половин десетилетие в люлката, „в подстъпите“ на нашата социалистическа култура и литература, Д. Димитров успява да напише само няколко статии върху социалистическото движение. Сравнително повече са неговите преводи и най-много литературно-критическите статии, полемики, рецензии, бележки.

¹ Ив. Радославов, цит. ръкопис.

² Български печатар, 1902, стр. 6.

³ Ив. Радославов, цит. ръкопис.

⁴ Ив. Радославов, цит. ръкопис.

⁵ Ново време, г. VI, 1902, кн. 4, стр. 281.

⁶ Общо дело, г. II, 1902, стр. 4, стр. 224. Съобщението е подписано с инициалите Н. Х. (вероятно Н. Харлаков).

⁷ Лъч, г. I, 1902, стр. 8, т. 3.

Още 17-годишен той превежда „Популярна астрономия“ от Парвил.¹ След това се редят: Бюхнер „Сила и материя“, О. Гаун „Херберт Спенсер“, Сеченов „Физиологически очерки“, Л. Н. Толстой „Що е изкуство“, В. Зомбарт „Идеалите на социалната политика“, Ед. Бернщайн „Предпоставките на социализма“ и др. Възприел социалистическата идеология, Д. Димитров превежда предимно такива книги, които с научните си постижения и открития потвърждават марксистическата материалистическа теория. И младият социалист защитава убедително и пламенно материализма, като воюва срещу опитите да бъде отречен или превратно изтълкуван. Когато неговият професор Д-р Кръстев се опитва да „докаже“ чрез отзив за книгата на Бюхнер „Сила и материя“, че материализмът е изживян или вече се „изживява“, Д. Димитров изразява най-напред в „Мисъл“ несъгласието си с отзив, написан в твърде съдържан тон. Засегнатият главен редактор реагира болезнено и отговаря високомерно на младия критик. Димитров напуска списанието и в „Ново време“, отказал се вече от „академичността“, пише статия „Празнословие и материализъм“, в която открито и находчиво осмива професора за съвсем нестабилните му философски възгледи и напразните му опити да „опровергае“ материалистическото мировъзрение. И това никак не е трудно за начетения социалист, тъй като в края на възраженията си Д-р Кръстев заявява, че не знае къде е истината, че нямал „критериум“ за нея. Като отхвърля дуализма и плурализма на критика на марксизма, Д. Димитров доказва последователността и монизма на материалистическото мировъзрение. Използвайки мисълта на Енгелс, че движението е начин на съществуването на материята, той се опитва да направи разлика между механистическия и диалектическия материализъм. Неговата жива и атакуваща мисъл не се поколебава пред професорския авторитет на Д-р Кръстев, а направо и остро го иронизира, че познава Спенсер по книгите на Гаун и Хефдинг, че копира възгледите на Вунд, че се бори срещу въображаеми противници и с вятърни мелници. . .

Когато рецензира списания като „Праг“ и „Живот“, „Право дело“ и „Българска сбирка“ или книги като „Нищета на философията“ на Маркс, „Д. Писарев, животът и литературната му дейност“ на Ев. Соловьев или полемизира с П. П. Славейков, А. Страшимиров и др., Д. Димитров също така отстоява материалистическото „мировъзрение“. И тук той е на една линия с Д. Благоев и другите наши марксисти, които воюват срещу нашенските критици на марксизма и материализма и разчистват пътя на социалистическата идеология. Тази материалистическа философска позиция помага твърде много на Д. Димитров при изработване на неговите също така безспорно материалистически естетически възгледи, при изграждане на стабилен художествен критерий. Разбира се, от първостепенно значение тук са конкретните политически и идеологически задачи на социалистическото движение с исторически обяснимите предимства, а и недостатъци в стратегията и тактиката. Отношението например към даден писател, към неговото литературно-художествено дело, особено когато стои далеч от социалистическото „мировъзрение“, както е известно, много често се определя от неговите политически прояви, от отношението му към социалистите и т. н. А това води до определено сектанство, до подценяване на творците, непритежаващи марксистически мироглед.

Когато пише литературните си статии и рецензии, Д. Димитров живее преди всичко със съзнанието, че изпълнява дълга си на социалистически деец, който вижда в литературната критика средство с огромно значение за въздействие върху читателите, за изграждане на ново социалистическо съзнание.

¹ Ново време, г. VI, 1902, кн. 4, стр. 281.

В общите си естетически позиции Д. Димитров, както Д. Благоев и другите марксисти, пишещи по литературни въпроси в онова време, а и по-късно, е ученик на Плеханов — най-авторитетният за онази епоха марксистически теоретик по проблемите на естетиката и литературната критика. Разбира се, и на руските революционни демократи — Белински и Чернишевски, Добролюбов и Писарев. Той много добре познава например високата оценка, която Белински дава на Пушкин, но и „унищожителната“ статия на Писарев за великия руски поет. И в отзива си за излезлия превод на книгата на Е. Соловьев за Писарев Д. Димитров изказва много интересни и дълбоко съдържателни мисли за зависимостта на литературното развитие от обществено-историческия момент, за закономерността изобщо на литературния процес, за историчността на литературните оценки. Поради особените условия, които съществували в руския обществено-политически живот, художествената литература и критика се явявали едно от най-мощните средства за въздействие върху умовете. . . Изучаването на кой да е от бележитите руски писатели не може да стане „вън от свързката с условията на реалния руски живот“, а самият Писарев е бил „неповторим“ — „не трябва нито да се въздига до небесата, нито пък да се отрича. Той трябва да се разбере. Към него е приложима само историческа оценка“. ¹ Иначе, както отбелязва на друго място, мъртвите формули отричали литературното развитие. ²

Изискването за историчност произтича от основното марксистическо разбиране на Д. Димитров за литературата и изкуството като вярно отражение на живота, на обективната действителност и като средство за въздействие върху обществото. Този възглед не е развит и не е разгънат в теоретичен аспект, но той лежи в основата на неговите статии, пронизва неговите оценки, личи в патоса на полемиката и във вярата му, че с идването на новото общество ще дойде и новото изкуство. . .

Подобно на Благоев Д. Димитров пише: „Изтрита фраза е станало вече, че задача на художника е да „описва действителността“ така каквато е без всякакви украшения“. ³ Но тъй като защитата на принципа на реалистичното изкуство е за младия литературен критик централна задача, не ще срещнем спокойно и позитивно изложение на принципите на реалистичната естетика. Тонът е почти всякога остро полемичен, нападателен — една здрава традиция на гражданско-публицистична критика, завещана още от Каравелов и Ботев. Д. Димитров е близък както на революционния патос на Ботев, така и на марксистическата яснота и целенасоченост на основоположника на марксистическата естетика и критика, защото и при двамата въпросите на изкуството и литературата се разглеждат във връзка с остри проблеми на съвременността и задачите на революционно движение.

Тъй като България преживяла за много кратко време и в „миниатюрна форма“ главните фази на модерното общество, някогашното единство вече не съществувало. Народът се разпаднал на групи с противоположни интереси. Изобщо изменили се обществените условия, а с това и психологията на обществените групи. . . „Да улови и да предаде забърканата тая психология, да покаже как разбитостта на сърцата върви подир разбитостта на старите български форми — ето задачата на българската белетристика“ — пише още по-определено Д. Димитров. ⁴ А това несъмнено е пак изискване за реалистична литература, която да отразява вярно настъпилите съществени промени в об-

¹ Народ, г. I, 1898, стр. 32.

² Мисъл, г. VIII, 1898, стр. 302.

³ Г-н Антон Страшимиров, Ново време, г. II, 1898, стр. 1032.

⁴ За сюжетите в българската белетристика Мисъл, г. VIII, 1898, кн. 3, стр. 121.

ществото и в духовния свят на тогавашния българин. Задачата за правдивост на изображението е конкретизирана още по-ясно на друго място в същата статия: „Да гледа на живота от гледището на живота, да обяснява, а не да съди — ето какво искат читателите от писателя реалист“.¹ Тук се долавя влиянието на Плехановия „естетически кодекс“, в който винаги е била подчертавана необходимостта от „обективността на художника и предпазване от публицистична намеса, от разсъждения, от „присъди“. Като се съгласява с мисълта, че на твореца не трябва да се предписва, Д. Димитров допълва, че не съществува абстрактно, свободно творческо „искание“. Това „искание“ на художника „преди всичко се ограничава от неговия мироглед, от неговото възприятие затова кое е достойно да бъде описано“.² И още едно ценно допълнение прави критикът — писателят зависи и от „своите читатели оценители, защото тия не са готови да поглъщат всичко, каквото случайният каприз на художника им представи“. Така не е забравена и публиката, „потребителят“ на художествените творби, читателите — една извънредно важна страна в творчеството, на която даже в наши дни не винаги се обръща необходимото внимание.

Подобно на Благоев Д. Димитров счита също така, че реалистичната и изобито пълноценната творба не може да се роди без една ръководна идея, че писателят не може да не следва една свързваща и обединяваща отделните факти и явления мисъл. Макар самата дефиниция на идейността, на тенденциозността да не е от най-сполучливите — „това, което увлича или отвращава съвременниците“, той прибавя и уточнява: „Ние мислим, че вярното системно обяснение на действителността е условие за напълно вярното нейното изразяване, че без свързваща и ръководеща мисъл художествено възпроизведените явления на действителността са „безплодно натрупан материал“.³ Художествената правдивост се свързва с необходимостта от определени идейни позиции на твореца. А тенденциозността, присъща на всяко произведение, щом е в съгласие с тенденцията на общественото развитие не пречи, а напротив — спомага за създаване на правдиви, естествени и художествено пълноценни образи и картини.

И ако това е потребно за разкриване истината за миналото и настоящето, колко повече е необходимо за показване на бъдещето. Критикът-социалист отива и по-нататък. За разлика от народа, който не е бил в състояние да си обясни причините за тъмнината на своето настояще, истинският писател трябвало да види тези причини и да покаже средствата, с които може да се излезе от това положение — „само подир това условие може да бъде поет — поет на бъдещето“.⁴ Очевидно тук става дума за правилен, марксистически мироглед, при наличието на който могат да се видят причините за злото и да се чертае бъдещето. Критикът се доближава до мисълта за една нова, реалистична и перспективна социалистическа литература.

За да докаже и илюстрира значението на „ръководящата и свързваща идея“, на мирогледа на писателя, Д. Димитров посочва идейното развитие на писателя Антон Страшимиров. При несъмнения си талант той не е дал онова, което би могъл да даде поради липсата на стабилен мироглед. И обратно — други, които не били толкова талантливи, сполучвали повече от него, благодарение наличието на „дълбочина“ и „ширина“ на техните „възгледи“... Като критикува стремежа на самия Страшимиров да отхвърли значението на мирогледа на художника, Д. Димитров показва по достойнство ролята на авто-

¹ Там, Мисъл, стр. 33.

² Ново време, г. II, 1898, стр. 1032.

³ Ново време, г. II, 1898, стр. 1035.

⁴ Мисъл, г. VIII, 1898, стр. 122.

ровото „мирогледание“ при оценката на неговите собствени творби. И критиките марксиста съвсем не „светотатствуват, като се обръщат към художниците като към мислещи хора“. „Характеристиката на художника като личност в обществото хвърля голяма светлина върху неговите произведения, а неговите произведения допълнят тази характеристика“.¹ — прибавя критикът една по същество диалектическа мисъл. Изобщо според него „отричането на тенденцията е безсмислица. Да заявиш, че ти пишеш безтенденциозно, самото това значи да се поставиш в „предвзета“ тенденциозност“.² Малко преди това Благоев вече е казал също, че в проповядването на принципа за чистото изкуство, „се заключават най-лошата тенденция“.³

Макар да счита разказа „Ларинов“ на дебютиращия белестрист Георги П. Стаматов за „посредствен в художествено отношение“ (без да аргументира художествената му слабост), в съгласие с изискването си за правдиво изображение на действителността не забравя да отбележи, че изобщо работите на белестриста били „пълни с житейска правда“, изобилствували със „старателно излагане на характерни подробности, остроумни сравнения и сполучливи характеристики“.⁴ А реалистичното описание на безсмисления и празен живот на офицерството — с изневери и примиряване — се явява удобен случай за критика както да иронизира защитниците на „новата насока в обществен дух у нас“, т. е. застъпниците на еротизма, така и да отправи прочувствени думи в защита правата на жената в буржоазното общество и семейство, които за нея са истински „ад“.

Когато анализира Вазовата творба „Кардашев на лов“ в статията „За сюжетите на българската белетристика“ Д. Димитров също така отбелязва, че писателят не можел да намери положителен герой, светли моменти в съвременния живот, че разказът бил една верига от разочарования, които се струпват върху бедната глава на писателя-реалист. Изводът му обаче е, че Вазов илюстрирал „безцветността“ на нашата белетристика, в която голяма част заемали неговите собствени произведения, че писателят си останал представител на друга фаза от общественото и литературното развитие и за това се заканвал със сатирата; че му липсвал един „съвременен възглед за значението на белетристиката“ и т. н.⁵ В духа на самото списание „Мисъл“, където е напечатана статията и в съгласие с общото отрицателно отношение на социалистите към писателя Д. Димитров недооценява обективната критико-реалистична стойност на Вазовия очерк, отразяващ правдиво българското общество от 90-те години. Тук очевидно, освен ограниченото теоретическо разбиране за значението на авторската идейна позиция при пълноценния художествен анализ, силно е повлияло на критика и поведението на политика Вазов — току-що освободен народняшки министър и „критик“ на социалистите. . . И в други свои статии младият критик споменава за Вазов, когато трябва да си послужи с пример на . . . изостанал писател.

Възгледите и изискванията на Д. Димитров за една реалистична, вярна на действителността и идейно целенасочена литература срещат обаче първите пропити у нас да се отрече или своеобразно изтъква реализмът, първите проповеди за „чисто изкуство“ и за „освобождение“ на литературата от обществената ѝ функция, за „безсмислеността“ на общественото служене, за неверие в разума и т. н. Първостепенна задача е било да се отхвърлят теориите за мнимата „независимост“ на изкуството от действителността, за „ириционалния“

¹ Ново време, г. II, 1898, стр. 1116.

² Ново време, г. II, 1898, стр. 421.

³ Д. Благоев, Литературно-критически статии, 1951, стр. 271.

⁴ Обикновена история, Ново време, г. III, 1899, кн. 9—10, стр. 1053.

⁵ Мисъл, г. VIII, 1898, кн. I, стр. 27.

характер на творческия процес. Затова принципите на реалистичната естетика у Д. Димитров се изграждат в борбата преди всичко за опровергаване на неправилни естетически и художествени концепции. Полемиката не е абстрактна, не е академичен спор, а е пропита с борчески дух. Особено неприемлив е младият критик към теориите на „ментора на българската литература“ Д-р Кръстев и към списание „Мисъл“ — „дружеството за взаимно хваление“.

Най-напред той счита, че естетическите „норми“ на Д-р Кръстев остават почти скрити, а допуска, че той изобщо няма „норми“, макар да се изказвал и писал статия за естетиката като „нормативна наука“. Все пак от онова, което е разкрил, можело да се заключи, че възгледите и „нормите“ му били откраднати отгук, оттам и в „еклектически ум“ на „ментора“ живеели в „безформен куп“. . . И още по-определено — „нормите“ били взети изцяло от Фолкелт и затова критикът-социалист предлага аудоторията на професора да се съедини посредством жица с Фолкелт. . . Толкова бил зависим от немските си учители, че не можел да оцени един Страшимиров или да обясни непулярността на един П. Славейков, защото у Фолкелт и Шопенхауер липсвали. . . българските писатели. А без една стройна система от естетически „възгледи“, утвърждава Д. Димитров, не може да се обясни литературата, която отразява една сложна действителност, особено когато не се признава и вижда ролята на писателското „мировъзрение“, на разума. Поради липсата на такива стабилни „възгледи“ поетичните работи на Ив. Андрейчин, според Д-р Кръстев били уж плод на чувствата, но впечатлението било „интелектуалистично“. Той не виждал художествени качества у тях не за друго, а защото имало вложени идеи. А според Д. Димитров писателите-реалисти трябва да бъдат „мислящи и последователно мислящи хора“. Може само за декадентите от „различен цвят“ това да не е задължително. . .

Тъй като и Пенчо Славейков застъпва схващанията на Фолкелт, че на писателя не бил нужен мироглед, Д. Димитров полемизира и с него. И както в критиката си на Д-р Кръстев той отрича оригиналността в естетическите концепции на поета. Когато спорел с него за статията му „Душата на художника“ не знаел, че има за опонент Фолкелт. Не без основание младият критик иронизира поета и затова, че се изказва и по въпроси, дава безапелационни присъди и по обществено-политически проблеми, по които няма необходимите познания — например високомерно се отнася към историческия материализъм. Д. Димитров отхвърля опитите на П. Славейков да отрече познавателния характер на литературата и необходимостта от дълбока мисъл у твореца, критикува го за твърде субективните му оценки на отделни писатели (Страшимиров, К. Величков, Шумаков) и т. н. Може би за да не остане дължен на остротата и грубостта, с която П. Славейков говори за историческия материализъм, за „Ново време“ и Д. Благоев, Д. Димитров подхвърля за „божествения бяс“ на поета, който го подтиква към иронизиране и обиждане на всички, които не били в „дружеството за взаимно хваление“, за липсата на оригиналност в темите на някои от неговите стихове. . .

Днес добре е известно, че у П. Славейков, пък и у Д-р Кръстев, има не само проповеди и апели за „чисто изкуство“, за независимост на художника от действителността, от „врявата на деня“, но и проповеди и усилия за едно по-широко разбиране на реализма, за създаване на едно по-високо естетическо съзнание. При това творчеството на П. Славейков най-често противоречи на неправилните естетически възгледи. И естествено — пълното и без уговорки отричане на поета, а и на Д-р Кръстев, което намираме у Д. Димитров, е неприемливо. Не бива обаче да се губи и историческата перспектива, конк-

реният момент, състоянието и задачите на социалистическото движение, на марксистическата естетическа и литературна критическа мисъл. Тези крайности, особено в полемиката, са исторически неизбежни и обясними.

3

Д. Димитров разглежда литературата като действителен елемент в живота и обществото, като активна динамична сила. В своите оценки той се стреми винаги да разкрие връзките и по-близките или по-далечни отношения на твореца с новите процеси, с новите сили в обществото. Затова винаги съпоставя творчеството на даден писател или отделна негова творба с живота, като с публицистична острота ги оценява с оглед изискванията на прогресивните тенденции в обществената борба. В духа на Плехановия „естетически кодекс“ той търси техния „социологичен еквивалент“.

За оная зависимост на художника от обществото, към което принадлежи, от класата, от която произхожда, Д. Димитров пише съвсем категорично: „Ако един поет има значение за членовете на едно общество, което е разделено на две враждебни групи, то той има значение като съюзник на едната група против другата. Направлението на неговата поезия се определя всецяло от вкусовете и желанията на оная обществена група, към която принадлежи“.¹ За младия критик е ясен класовият характер на изкуството. Класово детерминиран е не само художникът, творецът, но и ценителят, критикът. Сам Д. Димитров стои и се стреми да стои на класови позиции при оценка общо на тогавашната българска литература — с новите явления и процеси в нея или на отделни писатели и техни творби.

И в съвременността, и в миналото хората са се делили на две групи по отношение на изискванията си към изкуството. Едната обръща внимание на обществените отношения и се стреми да разглежда доколко „индивидуалните психологии“ се „смушават и объркват от обществените отношения“. Тази група „болно“ чувствувала тежестта на „съвременните условия за живот“. Другата група, представляваща „топло и охолно настанените“ в съвременното общество, не си поставя и не разрешава въпроса за обществените отношения, защото той довежда до опасни „за благия покой последствия“. Докато хората от първата искат изкуството да „спомога по своему за разрешаването на обществените въпроси“, втората искала изкуството да гали „изтънчените капризи“, да отвлече умовете от „проклетите“ въпроси, да помага да се забрави „грозната и кална действителност“.²

В съгласие с тези свои основни положения за класово противоположния характер на изискванията към изкуството (изразени малко своеобразно) Д. Димитров обяснява появяването на грубо-еротичната лирика на К. Христов и „новата струя“, прокламирана в сп. „Праг“ на А. Страшимиров, като изразители на вкусовете и предпочитанията на „втората група“, на замогващите се буржоазни среди у нас. Списанието ратувало „теоретически да защитава тези вкусове“ със статиите на К. Кънчев (Страшимиров) и разказа на писателя „Хлопа се“. Според статиите нехудожествено и тенденциозно било третирането на обществени елементи в литературата. А съвсем не било тенденциозно използването на „индивидуалната страна“ на живота или прокламираната незаинтересованост от това „кому е топло, кому студено“. . . „Не, ние не искаме — казвали застъпниците на тази литература — да ни поучавате. Не, ние искаме да бъдем свободни от уроците по обществена несправедливост. . . ще

¹ Из живота и литературата, Ново време, г. 11, 1898, стр. 420.

² „Новата струя“ на сп. Праг, Народ, г. 1, 1898, бр. 16.

ловим минутите на любовта, ще се носим в сладкия копнеж!¹ — иронизира сполучливо и фино критикът. Те не искали „тенденциозни“ произведения, в които да се поставят „опасните“ проблеми от обществения живот и се стремели да завардят „добродушните читатели от такива произведения като от „чуа“. . . Но да се поставя любовта като изключителен, най-важен животрепущ въпрос в литературата означава — убедително възразява критикът — едностранчивост и груба тенденциозност, защото се изтъква само „една страна на живота“ и то не най-важната. А това означавало да се отговаря на изискванията на заможната, охолната група в българското общество, да се поставя твърде стара и известна тенденция. Малко преди това в една бележка за „Праг“ той показва, че списанието издига едно „разкъсано и старо знаме“.²

И тъй като за критика литературата има най-високо обществено предназначение и отговорната функция да изобразява правдиво живота, той заключава: „Но да пишеш за копнеж и за любов в „царството кърваво и грешно“, в което живеем ние нещастните изпращачи на 19-я век, това значи да се поставиш в положението на онова дете, което гони пеперудки по покритото с трупове бойно поле“.³ Наистина заключението е твърде крайно, а сравнението — не най-сполучливото. Но общата оценка на Д. Димитров за творчеството на Страшимиров върви в правилна посока. Тя е в зависимост от проблемите, които писателят поставя в своите произведения — отрицателна за наистина слабия разказ „Хлопа се“ и, разбира се, положителна за „хубавата сбирка“, „Смях и сълзи“.

Почти по същия начин и с подобни аргументи изгражда Д. Димитров още по-категоричното си отрицателно отношение към другия представител на „новата струя“, на еротизма в българската литература — Кирил Христов. Като се основава на разсъжденията си за двете обществени групи и техните изисквания към литературата, той още по-направо и пряко тълкува лириката на К. Христов като израз на желанията за развлечение и за „изхарчване“ на излишната енергия, за „разни жизнени удобства“ на малцинството щастливци в българския живот. . . Самото заглавие на статията на Д. Димитров в „Народ“ „Един поет на умствена пустота“ — говори само по себе си.

С първата си стихосбирка („Песни и въздишки“), макар и приличаща повече на ученическа тетрадка, той показал бъдещи възможности на поет. Във втората сбирка („Трепети“) обаче той се ограничил само в един мотив — любовната страст: „прегърнал я, целунал я, после заспал — след събуждането се повтаря същата история“. И като иронизира хвалителите на поета, които се „изхитрили“ да виджат във всичко това проява на „новия обществен дух“, признаци на „честитото наше бъдеще“, задава дидактичния въпрос: на какво ще научи К. Христов нашите съвременници? . . . за да отговори, че да се научат да любят нямат нужда от стиховете му, от неговите „уроци“, тъй като природата била най-добрият учител. . . Повторен е и крайният извод — поетът станал изразител на чувствата на умствено празните хора, че бил потребен за охолниците, които се намествали на гърба на „работния народ“ и на някои романтично настроени госпожици, които преписвали стихотворенията му в албумите си. За доказателство цитира „Хими“ (вино и жени, жени и вино). . . Година по-късно Д. Димитров повтаря в „Ново време“ основното си твърдение — поезията на К. Христов отговаряла тъкмо на желанията на „побратимите“ на Бай Ганя, които след като уредили кухните и салоните си, поискали да „облагородят“ отношенията си с околния свят чрез „бясната

¹ Новата струя и сп. Праг, Народ, г. I, 1898, стр. 16.

² Народ, г. I, 1898, бр. 14.

³ Народ, г. I, 1898, бр. 16.

любав“ към литература и изкуство. Прибавя и учудването си, че се провъзгласяват за гениални произведения стихове, в които се застъпва една „противочовешка концепция“, в които се унижават жената и човека“.¹

Вижда се как усилията на младия критик са насочени главно към това — да търси преди всичко социалните корени на появилия се нов еротичен „повей“ в нашата литература, да разкрива обществената подплата, смисъл и въздействие на творбите на К. Христов и А. Страшимиров. И този идейно-социологичен анализ, доколкото наистина установява определена връзка между еротичните увлечения и оформящото се буржоазно общество у нас, доколкото — най-важното се противопоставя на стремежа за откъсване художника от обществото, от по-високи идеи и ограничаването му около егоистичните инстинкти и прищевки на страстта, и днес не е изгубил своето значение. Но за сегашното ни отношение към литературното наследство на К. Христов и А. Страшимиров той е явно недостатъчен. Защото и у К. Христов и А. Страшимиров (впрочем в този „преглед“ Д. Димитров по-малко се спира на произведенията на писателя, колкото на опитите му да оправдае и възхвалява еротичното) не всичко е груба антиестетична еротика. У К. Христов например в редица случаи имаме един по-смел и открит израз на силни любовни преживявания, на неударима виталност, на стихийен стремеж за по-свободна изява на личността. Освен това има и немалко стихотворения, посветени на чистите и искрени влечения на младите — с радостта и тъгата, с очакванията и съмненията, с романтичните мечти и надежди. . .

Но поради това, че младият, още незасегнат от новия „повей“ Страшимиров в „Смях и сълзи“ показал „истината за тъмния народ“ Д. Димитров го определя (в големите статии „За сюжетите в българската белетристика“ — „Мисъл“ и „Г-н А. Т. Страшимиров“ — „Ново време“) за истински „писател-реалист“ — намерил „художествената правда за голямото онова множество“ и „с тежкия народен език той поразително очертал много страни от сложната и забъркана философия на „тъмния народ“, която се определя от настъпилите нови условия на общежитие“.² Не само това — изхождайки от реализма и верния поглед на белетриста, намиращ се под очевидното влияние на социалистическите идеи, критикът-социалист го провъзгласява едва ли не за начинател на това ново социалистическо направление в белетристиката — нему принадлежи честта, че е посочил пътя, че е тръгнал на своя глава из тоя път“.³ Макар този път да не е изяснен добре от критика, несъмнено е, че в него се включва реализмът на писателя от „Смях и сълзи“; неговото неспокойно и будно гражданско съзнание на творец, увлечен в социализма; прозрението му в отделни разкази („На широк път“ и др.) да разбира къде се корени злото, а и да покаже недоволството и дори бунта на българския безимотен селянин срещу безправията и експлоатацията. . .

А в другата статия, говорейки от името изобщо на социалистическата критика, заявява, че би желал да се пишат и четат разкази като „Кочаловската крамола“ и че те, социалистите, ценели у него „художника, на чието направление до „Хлопа се“ се радват и за чието направление след това разказ съжаляват.“⁴ Д. Димитров разглежда специално и подробно разказите

¹ Литературен преглед, Ново време, г. III, 1899, кн. 1, стр. 77. В края на своя „преглед“ Д. Димитров обаче се повежда от инициалите В. С.-ва, с които са подписани няколко любовни стихотворения, печатани в сп. „Мисъл“. „По-мекото“ и по-деликатно“ схващане за любовта в тези стихотворения той противопоставя на Кирил Христовата концепция. По-късно К. Христов разкрива мистификацията — това са били също така негови стихове — и иронизира критика (Вж. Послеслов към Избрани произведения 1903 г.).

² Мисъл, г. I, 1898, кн. 3, стр. 122.

³ Мисъл, г. I, 1898, кн. 3, стр. 125.

⁴ Ново време, г. II, 1898, стр. 422.

от „Смях и сълзи“. Тук той изявява може би най-пълно възможностите си на литературен критик, който умее да проникне дълбоко в съдържанието от „индивидуални психологии“, определяни от обществените отношения, на художествени ценител, който има усет за своеобразните похвати и средства на поведователя. Той говори например за „прелестта“ на разказа „Кочаловската крамола“, която се изразявала в очертаване начина“, по който обществените стълкновения се отразявали в душите на действащите лица“, за картините, нарисувани „небрежно, в груби черти, но това са картини, които изцяло поглъщат този, който ги съзерцава“ и т. н.¹

Когато обаче Страшимиров започва да напада и „поучава“ бившите си идейни приятели — социалистите, Д. Димитров не се поколеба да го нарече „ренегат“, който шуми, за да привлече внимание върху себе си, който започва да прави реверанси на враговете на бившите си приятели, за когото у нас няма развитие на капитализма, няма и класова борба, а само груби нрави, които ще смекчи. . . любовната лирика. . .

Пътят на Ив. Ст. Андрейчин, сходен на Страшимировия, също така се явява удобен случай за критика да покаже как наличието преди всичко на правилно „мировъзрение“ и на правдиво изображение на обществената действителност определя художествената стойност и значимост на литературните творби, осигурявайки интереса на читателя към тях. Със своите „разкази и легенди“ Андрейчин станал за кратко време любим писател. Неговите „нешица“ се прочитали с наслада, защото „изразявал желанията и вкусовете на „отзивчивата“ част от нашето общество.“² Успехът му бил обаче краткотраен поради идейната нестабилност и поради художествените недостатъци на неговите творби.

Много интересни общи мисли изказва Д. Димитров при опита си да обясни характера на тези недостатъци, все в съгласие, разбира се, с основните си разбирания за обществената функция на литературата. Например: необходимостта и в поезията, колкото и лична да е тя, да се изразяват „чувствата и интересите на определено съсловие читатели, разказите да съдържат нещо „непознато“, за да поддържат интереса на читателя; цялостно да се отразява човешката личност — с разнообразни понякога противоречиви чувства и настроения, да се използва богатството на народния език и т. н. А конкретните недостатъци вижда или в това, че „образите не са употребени като средство за изразяване на идеята“ (алегорията „Подранили“), или, че не е уловена и предадена психологията на героя — „жалко подобие на детинска психология“ („Мамо защо се бият хората“), или че героите са „заставени“ да декламират идеите на автора и т. н.³ — съображения, които свидетелствуват за широта в естетическата оценка, за безспорното проникване на критика в спецификата на творческия процес, в натиурела на художника; изисквания, които не са твърде чести в марксистическата критика в онова време и които показват възможностите, критическата дарба на Д. Димитров.

Колкото се отнася до идеите на Андрейчин, той е твърде резервиран по отношение на тяхната социалистическа същност. Наистина Д-р Кръстев отричал творбите на поета, защото се възмущавал от социалдемократическите му идеи. Д. Димитров обаче счита (въпреки декларациите на самия Андрейчин), че той или не е имал социалистически идеи, или тези идеи не са „съвсем ясни в главата му. . .“ Това не попречило на поета да стане за определен момент изразител на настроенията на прогресивните слоеве у нас. Затова пък

¹ Ново време, г. II, 1898, стр. 1120.

² Ив. Ст. Андрейчин и Д-р Кръстев, Ново време, г. II, 1898, кн. 18, стр. 818.

³ Ново време, г. II, 1898, стр. 818.

те му прощавали риторичността. . . И Андрейчин обаче като Страшимиров започнал да действа в друга „сфера“, по-далеч от „отзивчивите“ (т. е. социалистите и изобщо прогресивните читатели), да „пококетничи и поважничи със своята личност“. С това свършил „първия период от литературната си работа“ и вече принадлежал към историята. . . Той става да живее (заключаваша критикът) с твърде малко работи — ако изобщо с малко работи може да се живее — с които той задява общочовешки струнки, които не губят способността си да трептят с течението на времето“. Вкусовите на прогресивните читатели се изменили и поетът също така трябвало да се измени, иначе „нека бъде уверен, че той ще си остане един инвалид в литературата“¹.

Положително се отзовава Д. Димитров за посредствения роман на Лудогоров (Я. Сакъзов) „Из теснините“. Пак главно — поради „вярното освещаване на ситуацияите“² и правилните идейни позиции на автора. И обратно — острата му критика на брошурата на Й. Маринополски „Българската литература след Освобождението“ се основава главно на това, че авторът се опитвал да оправдае „новия повей“ на Страшимиров.³

Въпреки старателното търсене и посочване на новите прогресивни „възгледи“, а във връзка с тях и новото вярно изображение на действителността у Страшимиров, Андрейчин и Лудогоров, Д. Димитров не успява да набележи характерните черти на новата социалистическа литература. Това е и исторически обяснимо. Тази литература у нас е направила само своите първоначални стъпки. А от зрителното поле на критика все още не попадат на автори, верни докрай на социализма като един Д. Полянов, който вече е написал стихотворения с нова социалистическа идейност, или Г. Кирков, една част от чиито фейлетони с новия герой — социалистът са се появили вече в „Работнически вестник“. Липсват големи завоевания и трайни традиции и в чуждестранната социалистическа литература. Затова Д. Димитров, както и останалите наши марксисти, а и Плеханов, говори за новата социалистическа литература като за литература на бъдещето, която неминуемо ще се роди с победата на пролетариата. Тогава, „когато той реши съществените задачи на материалното съществуване, ще помисли да прибави и той нещо към тия средства, с които в предишните времена са украсявали живота си охолните. Тогава ще се роди неговото изкуство“⁴. Вярата в неизбежното идване на новата пролетарска литература се основава на дълбоко проникване и разбиране на историческия процес, макар и с недооценка на възможностите на пролетариата да създаде свое изкуство и преди революцията. Получава се един своеобразен спор със самия себе си — от една страна, апел за отразяване на новите прогресивни тенденции в живота, а от друга — невъзможност да се създаде нова пролетарска литература преди победата на пролетариата. Мимоходом Д. Димитров засяга и въпроса за литературното наследство, за онова, което новото пролетарско изкуство ще вземе от по-раншните епохи. „Че в основата на това (социалистическото, б. м.) изкуство ще легнат много от тези чувства, които лежат сега в основата на предишното изкуство — такава вероятност може да се допусне“ — твърди критикът-социалист, но същевременно добавя, че в съвременното буржоазно общество има много малко от онези чувства, които възпламеняват гърдите на пролетарските борци“⁵. Тук към буржоазното изкуство Д. Димитров, а и останалите критици-марксисти доста често поставят и автори, които не са чужди на чувствата и настроенията на трудовите хора, на „пролетарските

¹ Ново време, г. II, 1898, кн. 18, стр. 830.

² Народ, г. I, 1898, стр. 31.

³ Народ, г. II, 1898, стр. 35.

⁴ Ново време, г. III, 1899, кн. I, стр. 77.

⁵ Пак там, стр. 77.

борци“ — критическите реалисти, поради това, че не притежават научен мироглед или че се изказвали против социалистическото учение. Но общата насока на мисълта на Д. Димитров е правилна и по същество не се различава от позицията на Д. Благоев по тази толкова важна проблема.

При формулирането и отстояването на своите теоретически позиции (а и при конкретните оценки на писатели и творби) Д. Димитров се движи, както бе отбелязано, общо взето в границата на онези решения, които той е намирал у Плеханов и в съгласие с Димитър Благоев. Особено очевидно е сходството и близостта с възгледите и оценките на Благоев. И това никак не е чудно. Д. Димитров е твърде близък до главния редактор на „Ново време“. Там, в социалистическия орган, той отпечатва голям брой от своите статии. Доста често редактира и запълва със свои работи рубриката „Из живота и литературата“. Няма никакво съмнение, че Благоев е виждал и оценявал възможностите на начеващия социалистически публицист и критик.

Интересно е, че в повечето случаи сред литературните статии на Благоев се появяват статиите и рецензиите на Д. Димитров. Кръгът на проблемите е почти еднакъв, обектите на оценка — писатели и произведения, поводите за полемика са също така почти едни и същи. По всичко изглежда, че стабилността и категоричността, ерудицията и принципиостта на „Дядото“ са правили впечатление на младия критик. Така в една от полемиките си с Пенчо Славейков Д. Димитров му припомня „съвета, който г-н Senex му дава“¹. . . Senex (Д. Благоев) препоръчва на Славейков да пише или превежда стихове — „може би ще успее“, а не да се занимава с въпросите на историческия материализъм.

Бдителният редактор-марксист обаче твърде внимателно е преглеждал полемичните статии на Д. Димитров. В редакционна бележка той изразява например несъгласие с общата оценка, която младият социалист дава на състоялия се II конгрес на Земеделския съюз и по-специално с необедителното сравняване програмата, приета на този конгрес, с известните тезиси на Кауцки по аграрния въпрос.² И статията на Димитров „Ив. Ст. Андрейчин и Д-р Кръстев“ е придружена също така с една твърде обстойна и уместна редакционна бележка, в която Благоев прави едно много съдържателно уточняване и коригиране на някои твърдения на младия критик. „Впрочем — завършва бележката си Благоев — ние не сме съгласни и с някои други възгледи, които изказва авторът на статията, както по въпроса и от какво зависи интересът на художествените произведения и измененията на вкусовете или на естетическите понятия“.³ Проницателният марксист долавя известна непоследователност в иначе често взето марксистически концепции на Д. Димитров, в неговите несъмнено искрени усилия и борба за реалистична литература и естетика.

Действително в някои от статиите на Д. Димитров може да се долови тази непоследователност и нестабилност, за които говори Благоев, нещо току-там проникнало или от официалната университетска философия и естетика, или от недостатъчно гъвкаво прилагане на основните марксистки философски положения при анализ на литературните явления. Например — категоричното и без уговорки твърдение, че не може да се обясни научно нито процесът на творчество у художника, нито процесът на харесването и т. н. говори за

¹ Ново време, г. III, 1899, кн. 8, 939.

² Ново време, г. III, 1899, стр. 1295.

³ Ново време, г. II, 1898, кн. 18, стр. 818.

известно неверие във възможностите на марксистическия метод и на марксистическата естетика, за една своеобразна концепция на агностицизма (липсата на „критериум“) на Д-р Кръстев; не съвсем точно определя младият критик двете обществени групи и двете категории с различни вкусове и изисквания към изкуството; не съвсем сполучлив е и опитът му да категоризира елементите на художественото, красивото и т. н. В отделни случаи намираме и по-голямо опростяване на литературните проблеми с превес на публицистиката. У Д. Димитров няма една напълно положителна оценка на писател без социалистически мироглед, каквато намираме у Благоев (за Ал. Константинов). Не всичко, което той оценява високо (напр. „Из теснините“ на Лудогоров и др.), е останало в нашата литература. Съпоставката с Благоев е неизбежна, тъй като двамата работят едновременно и се изказват по едни и същи или сходни проблеми. Тя не бива обаче да води и до подценяване делото на Димитров. Не би трябвало да се изпускат мащабите — историческият момент, възрастта, подготовката, мястото в социалистическото движение и т. н. Защото някои от неговите недостатъци са общи слабости на цялата марксистическа критика. Но най-важното — това са възгледи на един 20-23-годишен младеж. Чувствува се сякаш бързината и неспокойствието, подвижността, но и неустановеността на младежката мисъл.

За разлика от Благоев Д. Димитров по-малко се занимава с теоретически, естетически въпроси. В неговите статии — предимно литературно-критически и оперативни — рядко ще срещнем дълбочината на мисълта и склонността към теоретични обобщения — характерни за редица от работите на Благоев. Разбира се, в някои от по-големите си обзорни статии той е демонстрирал и способност за синтетично мислене. У Д. Димитров — както и у започващият по това време, но проявил се по-късно Г. Бакалов — има стремеж към непосредствено откликване на литературните факти и явления, по-голяма оперативност и живост, повече журналистически похвати в полемиката. И понеже е застъпник на литература с голяма действена роля в живота, боевата темпераментност е тяхно отличително качество. Липсва радостната развълнуваност или въодушевление от завоевания (които почти не съществуват) на новата, зараждаща се социалистическа литература. Преобладава негодуванието от проповедите на формалистичната естетика или от отстъплението от социализма. Полемичната дарба на Д. Димитров е безспорна. Той обаче не само критикува и отрича. В практическата си дейност, макар и съвсем млад, той се сприятелява и с редица български писатели, интересува се от тяхната творческа работа. Импонирал им както с марксистическата си начетеност и познаване на нашата и чуждата литература, така с обаянието на човек и другар. . . Яворов с възторг говори пред А. Златаров за дружбата си с него.¹ А Добри Немиров разказва за откровеното мнение на Д. Димитров за един негов разказ (даден му за преглед в ръкопис), написан изцяло по подражание на Влайковия „Вестовой“.²

Не винаги в работите на Д. Димитров научната аргументировка е точна или художественият анализ достатъчен. Но те бликат от искрените чувства, от младежкото въодушевление на един социалист, който и в оценките на литературните творби намира начин да изрази високохуманистични пориви, за когото естетическото въздействие на изкуството е органически съчетано с красотата на мечтите за едно справедливо общество. Литературните оценки се превръщат в страстен социален апел — с обръщенията и възклицанията на статията-фейлетон, с ярък и сравнително богат за възрастта на критика език. . .

¹ Асен Златаров, Трагедията на П. К. Яворов. Спомени и бележки, София 1925, стр. 64.

² Т. Г. Влайков, Юбилеен сборник, 1935, стр. 54.

Отзивът за „Българска сбирка“ на С. С. Бобчев (само за една книжка) например се превръща в блестящ по своята форма фейлетон, с фина и същевременно убийствена ирония, с интимни обръщения към читателя — напомнящ майсторството на Ботев или язвителността на Пенчо Славейковата проза. Достатъчно е било на читателите да се запознаят с бележките на г-н Сесе (в V кн. на списанието от 1898 г.), за да се уверят, че „Тартюф наистина е вечен“. . . „Г-н Сесе се сърди на младите хора, загдето тия не ходят по черква, а се посвещават на „разни“ сили и материи. Г-н Сесе е убеден, че вярата е потребна за българския народ. Левски не бил безбожник — това се вижда от статията в някакви „Религиозни басни“, от които г-н Сесе дошъл в още по-голямо умиление. . . За петното, което „религиозните басни“ и г-н Сесе нанасят на Левски, имат думата биографите на Левски. А за подигравката на г-н Сесе с българския народ и с неговите страдания имат думата читателите. „Човешката мисъл — казва г-н Сесе — се вцепенява пред тайната на голготското страдание.“ Човешкото безобразие надминава всички граници, ще кажем ние, когато над великите страдания народни, много по-велики от страданията на голготския мъченик, се издъват различни гладки господиновци, на които е твърде износно да върва народа в разни басни, да носи с търпение своя кръст и да оставя спокойни тях.“¹ Подобно на П. Славейков, макар и от противоположни идейни позиции, е заклеямен консерватизмът и лицемерието на народняшкия идеолог. Изобличителното вдъхновение на Д. Димитров се подхранва и насочва от социалистическото му верую.

Изобщо безспорен, а в много случаи и успешен, е стремежът да се надхвърлят стереотипните рамки на статиите, шаблонността в критичните похвати, във фразата, езика и т. н. и да се пише с повече експресивност и раздвиженост. И подвижността и образността в речта на Д. Димитров, тънките забележки и полемичната страст, учудващо богатото владение на научната и литературната терминология, отсъствието на всякаква академичност увеличават още повече стойността на неговото литературно-критично дело. Те са благодатен материал и за характеризиране самата личност на критика-социалист. Освен това в редица случаи, както бе споменато, може да се долови критикът-артист, който търси художествените елементи, който тълкува образността, пламенно агитира, отрича, утвърждава.

Той например не се задоволява със заключението, че героинята от разказа на Стаматов „Ларинов“ Рада може да избира в онова общество между „престъплението, лъжата и лицемерието“, че „човекът у нея е завинаги убит“, а продължава, за да направи с истински социалистически патос и апология на духовните начала в живота: „Това е то семейството, което всички защитници на реда грижливо пазят от разрушителното действие на социалистите. Любезни господа! Това е един ад, едно „вонещо блато“. И ако у вас някога се пробудеше човека, вие бихте благодарили от все сърце на една магическа ръка, която да ви освободи от него. Нима вие имате истински радости там!

Не е думата да проповядваме морал и хуманност на тия груби хора. Това не е наша работа. Ние знаем твърде добре, че само една нова обществена наредба, като освободи жената от икономическа зависимост, ще направи и радостите на съвместния живот на мъжа и жената. . .“²

Наистина с ранната смърт на Д. Димитров нашата марксистическа мисъл се лишава от един надежден литературен критик, от един ярко изчвяващ се полемичен талант.

¹ Народ, г. I, 1898, стр. 27.

² Ново време, г. III, 1899, стр. 1057.